

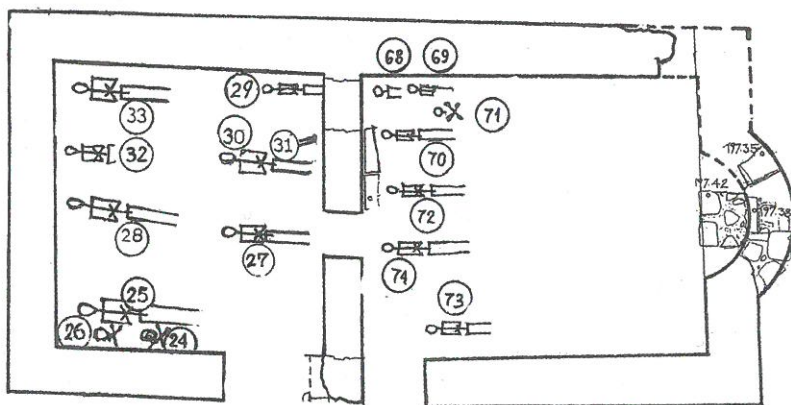
СТЕНОПИСИ ОТ НОВООТКРИТА ЦЪРКВА НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана КОСЕВА (Велико Търново)

Интензивните археологически разкопки в старата столица Търново допринесоха за разкриването на значителен брой църкви, от които сравнително малко са тези със запазени стенописи. Още по-редки са случаите, когато при проучване на храмовете, изчерпвайки пластове, археолозите попадат на фрагменти от фрескова украса. Именно тогава в различна степен се разширяват възможностите за попълване и реконструиране на декоративния интериор, според количеството и състоянието на разкрития стенописен материал. Трудно, е когато фреските са раздробени на множество късове, да бъдат групирани в отделни пана или да се намери тяхното място в конкретни части на църквата. Произходът на стенописите от ями, строителни бъркала или подравняващи насипи, понякога позволява да се направят важни изводи за строителната хронология и стенописните слоеве, които са от особено значение за цялостната периодизация. Разбира се, всичко това зависи от професионалния опит и етика на ръководителя на разкопките, който в подобни случаи се налага да осигури специалисти за консервационно-реставрационна работа, съхраняване и експониране на запазената живопис, за което са необходими значителни средства и този процес обикновено се пренебрегва и не се осъществява¹.

Неизвестна църква, с малък некропол, беше открита през лятото на 2008 г. при разкопки в североизточния край на хълма Трапезица, в близост

¹ Различен е случаят, когато през 1968 г. В. Вълв разкопава две църкви на хълма Царевец. (В: В. Вълв. Археологически разкопки и проучвания на Крепостните стени на хълма Царевец 1966–1969 г. — Царевград Търнов, т. 5, С., 1992, 88–105; 135, 191.) От външната страна на абсидите на църква № 9 се откриват насипани на едно място голямо количество раздробени фрески (части от лица, ръце, дрехи, драперии и пр.), датирани от Л. Мавродинова в началото на XIII в., които допълват стратиграфските наблюдения и периодизацията на комплекса. (В: Л. Мавродинова. Стенната

Обр. 1. План на църква № 19.

до източната крепостна стена. Тя се намира между църква № 2 и църква № 18². Археологическите проучвания в този северен сектор на крепостта се водят от екип археолози под ръководството на Константин Тотев. Новоразкритата църква е означена от проучвателите с пореден № 19 според старата номерация на обектите на хълма Трапезица³. Наред с архитектурните останки археолозите разкриха значително количество стенописни фрагменти, които позволяват до известна степен да се придобие представа за живописната украса на храма. Това е целта на настоящото изследване, в което включвам цялата информация за новооткритите стенописи, като се започне с тяхното разкриване, документиране, полева консервация, групиране, изследване и опит за реконструкция.

живопис в България до края на XIV в. С., 1995, с. 45.) Интересен е случаят и с църква № 12, където е локализирана двуслойна живопис от XIV в. Подобен е примерът с новооткритите фрески в три варници и едно хоросаново бъркало, свързани с ремонта на църквата „Св. 40 мъченици“ в края на XIII и началото на XIV в. (К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект Некропол — централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във В.Търново. — АОР през 2004, С., 2005, с. 295.) В една от варниците се откриха над хиляда фрагмента от фрески, които са от първоначалното стенописване на църквата през 1230 г. Проучи се и отделна яма, пълна с фрагментирани стенописи. Върху тях се различават човешки лица и нимбове, цветни фонове, рамки, букви, а някои фрагменти са покрити със златен варак.

² Църквата е разположена на 63 м южно от църква № 2 и на 62 м северно от църква № 18, разкрити от В. Берон и Ж. Съор.

³ К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“. — АОР за 2008 г. С., 2009, 610—614.

Новооткритата църква е дълга 11 и широка 5,40 м. Изградена е от ломен камък на калова спойка. Наосът има правоъгълна форма с вътрешни размери 4 x 5 м, а притворът е квадратен, с вътрешна дължина на стените 4 м. Вход от запад липсва. Открити са 2 входа на южната стена и тесен вход (0,60 м), който свързва наоса с притвора. Вероятно църквата е била покрита с полуцилиндричен свод и двускатен покрив над наоса и притвора. Не е изключено обаче храмът да е имал само обикновен двускатен покрив. Подобни еднокорабни, едноабсидни църкви с притвор и полуцилиндричен свод са запазени в много от средновековните български градове от XII—XIV в.⁴ В апсидата на църквата археолозите попаднаха на фундамент от олтарната маса, иззидан с хоросан. Изключително интересно се оказва откритието на специална камера, изградена в дебелината на източната стена на абсидата, където бяха намерени изцяло запазена стъклена чаша от литургичен съд (кандило или потир) и желязна дръжка от процесияен кръст — реликви, вградени при строителството на църквата⁵.

По време на разкопките в наоса, върху подовото ниво археолозите се натъкнаха на голям брой съборени и натрошени стенописни фрагменти, които разширяват възможността за уточняване датировката на храма. Предвид обстоятелството, че в цялата вътрешност се откриваха стено-

⁴ Със същия или близък до този план в столичния Търнов са църквите № 2 до храма „Св. Димитър“ (Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци /църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново/. В. Търново, 2005, 90—96), № 18 на Царевец (Ат. Писарев. Археологическо проучване на обект 12-С на хълма Царевец във Велико Търново (предварително съобщение). — ИИМВТ, VII, 1992, 163), църквите № 10 (първа половина на 14 в.), № 11 (втора половина на 14 в.) и № 16 (XII—XIV в.) на хълма Трапезица (В. Димова. Църквите в България през XIII—XIV в. София, 2008, 304—306, 320—321), църква № 2 в подградието при Момина крепост от втората половина на XIV в. (В. Димова. Цит. съч., с. 308), църквата в подножието на крепостта Ряховец (13—14 в.) (Й. Алексиев, Х. Вачев. Средновековната крепост Ряховец при Горна Оряховица. — Известия на Исторически музей — В. Търново, 7, 1992, 20—21), „Св. Николай Чудотворец“ в Мелник (13—14 в.) (Д. Димитрова. Квартал „Св. Никола Чудотворец“. — В: Мелник (градът в подножието на Славова крепост). т. 1, София, 1989, 91—92), „Св. Теодор“ в Несебър (втората половина на 13 в.) (В. Димова. Цит. съч., 302—303), църква № 5 в Шумен от втората четвърт на XIV в. (В. Димова. Цит. съч., 306—308), „Св. Пр. Илия“ в крепостта Урвич при село Кокаляне от втората половина на XIV в. (В. Димова. Цит. съч., 314), църквата в село Герман от края на XIV в. (В. Димова. Цит. съч., 320), както и църквата „Св. Никола“ в село Калотина от първата половина на XIV в. (В. Димова. Цит. съч., 323) и др.)

⁵ К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Каралиеви. Цит. съч., с. 613—614.

писни фрагменти, нападали един върху друг, се наложи спешна реставраторска намеса при разкриване на всеки един от тях, за да се запазят фреските и завършат разкопките на храма. Така получих възможност да се включа в проучването, за да ръководя разкриването, полевата консервация и документацията на новооткрития стенописен материал. Впоследствие ми беше предоставена възможността за публикуване на фреските, за което съм благодарна на археолозите от екипа. Живописиста на разкритите фрагменти се оказа в три пласта, което затрудни и забави работата със стенописите.

В етапите на разкриване на вътрешността на църквата, покрай зидовете от север се попадна на запазени стенописи на място върху самата стена. Подобна цокълна живопис се откри в югоизточния ъгъл, на южната, източната, северната стени и върху източната страница на южния вход. Всички останали фрагменти се разкриваха на различни дълбочини върху пода. Оказа се, че цялата вътрешност на наоса е запълнена с разтрошени фрески. По-големите начупени фрагменти се наложи да се укрепват на самия терен и впоследствие да се изваждат. Останалите се вдигнаха направо, като се изработи топографски опис по отношение местоположение, дълбочина и допълнителни описания, съпроводени от подробна фотодокументация. Още при разрушаване на стените на църквата стенописната декорация се е натрошила и изпадала във вътрешността на наоса, а с течение на времето голяма част от фрагментите са разнесени по терена и допълнително объркани. Каловата спойка на стените на църквата също е улеснила ваденето на камъни от зидовете във връзка с тяхното преизползване, което се е оказало фатално за запазване на стенописната декорация. Изглежда, по тази причина върху пода в северната част на притвора се откриха много малко разтрошени фрески.

В продължение на цял месец се разкриха и вдигнаха всички запазени стенописи от наоса на църквата, които се оказаха близо 5000. На по-големите фрагменти повърхностният живописен слой беше почистен и укрепен, т.е. бяха обработени близо 900 парчета с различни размери. Едва след това се направи щателен оглед и опит за събиране на близки по колорит и сходни по изображения фрагменти, които бяха селектирани по схемата на откриването им в църквата.

Възползвайки се от макар и нищожната представа, която получих от запазените на място по северната и южната стени фрески от цокъла, успях да определя най-общо неговия вид и украса. Става въпрос за гъсти редове от черни и бели точковидни мазки на четката, които се редуват върху кобалтовосин фон. Тази цокълна украса представлява фриз от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси черти на син фон, рамкирани от кант, оцветен

в ярък цинобър, което добре личи при някои от фрагментите. Трябва да се отбележи, че тя е нанесена направо върху долния слой, без изолиращ грунд. От по-стария пласт се виждат малки участъци, оцветени в охра и блед цинобър.

Докато разглежданите пъстри кръгове изглеждат някак странно за цокълна украса, но за сметка на това стоят на своето място върху стената, друга група фрагменти, разкопани в северния и западния дял на наоса, дават представа за популярния тип цокълна декорация, която имитира мраморна облицовка, т.нар. *opus sectile*. При нея върху каре от кафяво-бежов, примесен с жълтокафяви и сиви нюанси фон, са нанесени диагонални бели линии, а в центъра на карето е очертан бял кръг. На запазените фрагменти се вижда, че това каре граничи с широка червена ограничителна рамка, преминаваща в горния край на цокъла. Върху част от тези фрески има следи от охрочервена и тъмнокафява живопис, с която са били покрити. В същото време обаче под тази цокълна украса се виждат други очертания на светлочервени линии върху тъмночервен фон. От този втори слой цокълна живопис има открити фрагменти при апсидата, които се различават от останалите, главно в колоритно отношение. В тази част на храма декорацията на цокъла също имитира мраморна облицовка и може да се реконструира. Става въпрос за бял фон, нюансиран в светлокафяво, върху който се развива фриз от карета, в които са очертани кръгове с тънки сивочерни линии. И тук на места се наблюдават останки от надживописване в червен и жълт цвят.

Няколко открити на място в апсидата фрагменти от цокълна украса могат да се свържат с най-ранното живописване на църквата, тъй като тук не са регистрирани следи от други слоеве. Това са тънки червени и по-дебели черни линии, нанесени върху бял фон. Най-вероятно те украсяват драперия, горната част на която е обточена с дъговидни, успоредни червени линии, а същата такава украса, само че от черни по-дебели успоредни линии очертава долния край на драперията. В средата между две съседни дипли е нарисован жълт кръг с двойна рамка от черна и червена линия. Фрагменти от цокъл, от същото време, откриваме и в западния дял на наоса, но, изглежда, там тънки червени и нежнозелени линии се спускат вертикално надолу. Те са ограничени от широка сиво-черна ивица.

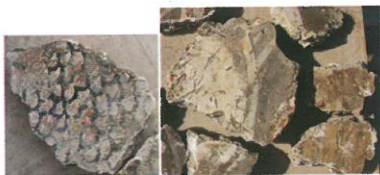
В процеса на работа се установи, че храмът е имал три стенописни слоя, от които са оцелели следи от цокълната живопис и регистрите по източната, северната и южната стени на наоса. Цокълната декорация от първия стенописен слой по северната и южна стена представлява редуващи се карета, запълнени с червени и зелени вертикални линии върху бял фон и вписани един в друг правоъгълници, очертани с червени линии,

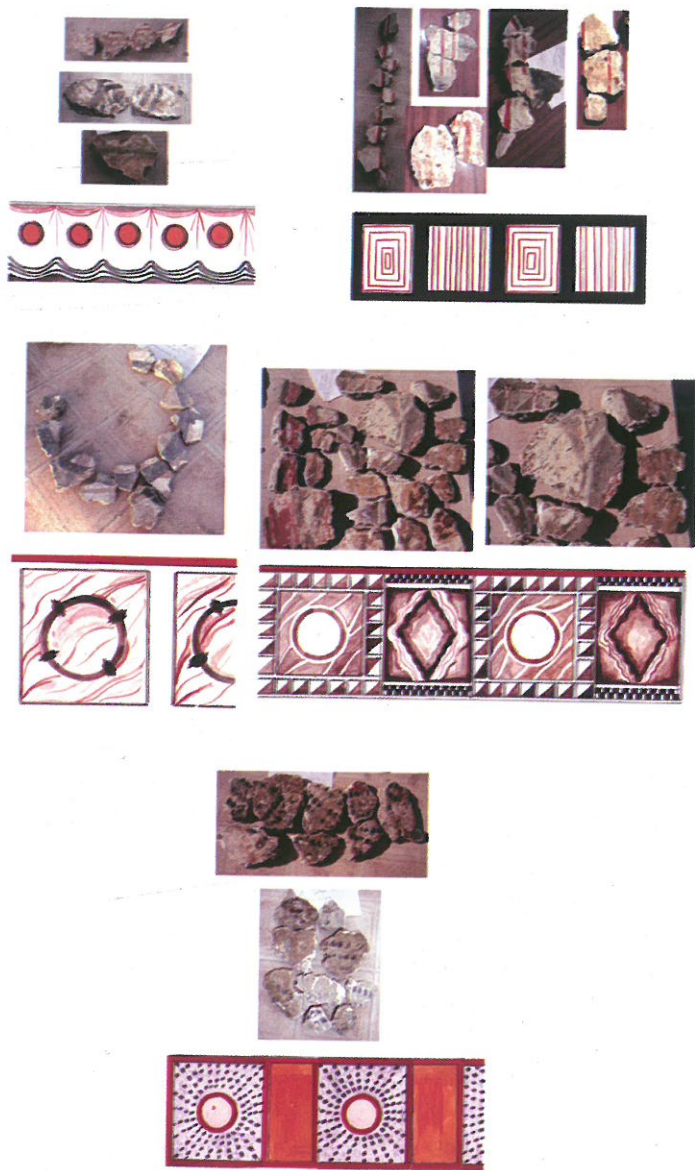
Стенописни фрагменти от разкопките на Царевец, църквата „Св. 40 мъченици“ и Мелник

Стенописни фрагменти с част от лице и ръка – първи живописен слой на църква № 19

Фрагменти, на които се виждат различните живописни слоеве (църква №19, Трапезица)

*Фрагменти от цокълната декорация на църква № 19 през
различните етапи на стенописване*

Фрагменти от втория живописен слой. (плетени ризници)

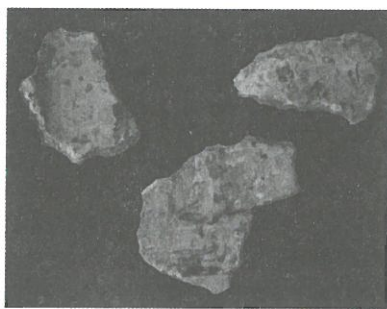
Декоративен орнамент — първи живописен слой от украсата на църква № 19.

Декоративен орнамент от първи живописен слой, украсявал конзола или пиластър и стенописни фрагменти от втори живописен слой на църква № 19.

Фрагменти с човешко изображение от втори живописен слой

Фрагменти от човешко изображение от втори живописен слой

също на бял фон. От изток е била изрисувана драперия върху диплите на която са очертани кръгове.

Цокълът от втория живописен слой се състои от правоъгълни карета с вписани кръгове, вълнообразни линии около тях и широки рамки, в които фризово са изобразени двуцветни триъгълници. На източната стена орнаментацията е сходна, но изпълнена в друг колорит. Третият, най-късен слой цокълна украса, макар и с известни уговорки, също може да се възстанови. Тя се състои от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси черти на син фон. Този пласт е запазен *in situ* върху северната и южна стена на наоса. Сходни на разглежданите цокълни декорации са познати от църквите „Свети Апостоли“ и „Св. Богородица“ в Печ от средата на XIII и края на XIV в.⁶, църквата в Жича (двадесетте години на XIII в. и първите десетилетия на XIV в.)⁷, Боянската църква⁸, от църквите №№ 13, 10, 6, 4 на хълма Трапезица от XIII—XIV в.⁹ и редица други. Не трябва да забравяме, че цокълната декорация не е задължително да бъде организирана в ритмично

⁶ Petković, S. Le Patriarcat de Pec. Beograd, 1982, 9—18, 24—28.

⁷ Суботић, Г. Манастир Жича. Београд, 1984, с. 32, ил. на с. 33.

⁸ Мавродинов, Н. Боянската църква. С., 1972.; Л. Мавродинова. Стенната живопис България до края на XIV в. С., 1995, с. 46—47, бел. 52 с цит. лит.

⁹ Димов, В. Цит. съч., с. 126, 127, 128, 138, 146—155.

повтарящи се орнаментални мотиви, каквито наблюдаваме при цокълната украса в някои от средновековните и най-вече при късносредновековните църкви, още повече че и днес се вижда изключителното разнообразие в украсата на тези участъци върху оцелелите фрески на църквите на Трапезица. Украса върху пиластрите в тези зони също също носи самостоятелен характер. Припомняме всичко това, тъй като фризовата украса на реконструкциите, които предлагаме, има условен характер.

Много по-трудна се оказва идентификацията и конкретизацията на стенописните фрагменти от по-горните регистри със сцени и изображения на светци. Сравнително с най-малка информация се разполага за фреските от **първия живописен слой**, тъй като наблюденията са извършени на базата на естествените повреди на втори и трети слой върху всеки един фрагмент. Големият брой натрошени стенописи и преди всичко малката им повърхност не позволява да се експериментира разслояване на живописата на отделните фрагменти, тъй като има възможност да се изгуби информацията за горните два слоя. Преди всичко от този **първи живописен слой** се различават рамки и фонове. Живописата се отличава с почти акварелно звучене въпреки многослойното нанасяне на боите и линейно очертаване на форми и украса. Специален интерес заслужават два фрагмента със запазени изображения на ръка със свити пръсти и част от лице на архангел(?). Очевидно е, че пръстите на ръката придържат диплома от облеклото на светец. Обикновено този жест наблюдаваме при апостолите от композициите „Успение Богородично“, „Възнесение Христово“, „Уверение на ап. Тома“, както и при изображения на различни други военни светци, които с този жест опъват шнур от облеклото си. Архангелското лице и пръстите на ръката са контурирани с кафява линия. Подложките са охровозелени, преминаващи през охрова карнация до чисто бели бликове. Моделировката е мека, без остри акценти на светлина и сянка.

При лицевия образ на архангела, на места поради протриване на живописата добре личи контурът на подготвителната рисунка върху грунда, изпълнен с бледа кафеникаво-червена боя. Ето защо този фрагмент се отнася към първия живописен слой. Образът се отличава с елегантна рисунка, очертаваща тънката извивка на веждите, които плавно преминават в прав нос. Лицето е нежно моделирано чрез мек преход от сянката към светлината. Много характерно е изпълнението на окото, с издължаване на външния ъгъл, очертаване на горния и долния клепач и разполагане на ириса почти в средата между клепачите. Посочените стилови особености характеризират живописата на определена група паметници, датировката на които попада от края на XII в. до към средата на XIII в. Примери в това отношение са образите от второто живописване на

църквата „Св. Георги“ в София, от края на XII в., църквите „Св. Никола“ и „Св. Богородица“ в Мелник XII—XIII в.¹⁰, църква № 9 на Царевец¹¹, фреските от първото стенописване на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново¹², от скалната църква „Св. Арх. Михаил“ при с. Иваново¹³, тези от католикона на манастира Милешево от 1222—28 г.¹⁴, църквата „Св. Апостоли“ в Печ от 1230—1240 г.¹⁵ и др.

Към този първи живописен слой се включват, макар и условно, група фрагменти, открити в североизточния ъгъл на наоса, които дават по-цялостна представа за декоративния стил на стенописната украса от този период. Става въпрос за фриз от флорален повлеково орнамент, който е украсявал корниз, пиластър или друг архитектурен елемент от интериора на храма. Отнасянето на тази група фрагменти към първия стенописен слой е условно, тъй като в стилово отношение те могат да бъдат причислени и към втория или третия живописен слой, но са положени върху чист мазилков грунд, а върху тях се откриват следи от надживописване. В този ред на мисли трябва да отбележим, че няма категорично доказателство, че двете по-късни надживописвания са направени изцяло върху запазена живописна повърхност. Възможно е наличието на участъци, в които живописата от първия слой е унищожена по някакви причини, което е наложило по-късно преизписване. Не е изключена възможността наред с по-новото изписване да са запазени части от старата живопис. Всички тези предположения налагат известни условности и уговорки, които можем да допуснем, но състоянието на оцелелите фрески не позволява да ги подкрепим или отхвърлим.

По-категорична представа получаваме за фреските от **втория живописен слой**. Обособява се една група стенописни фрагменти, открити в южния дял на наоса, върху които се различават части от природен пейзаж,

¹⁰ Мавродинова, Л. Стенната живопис в България..., с. 42—43; Л. Прашков. Стенописи от манастирската църква „Св. Богородица“. — Мелник. Манастир „Св. Богородица Спилеотиса“. Т. 2, С., 1994, 87—90.

¹¹ Мавродинова, Л. Стенната живопис в България..., с. 35, обр. 23, 25, 31; В. Вълков. Царевград Търнов., т. 5, С., 1992, с. 88—102, 190—191; Л. Прашков. Неизвестни средновековни стенописни фрагменти от Царевец. — Търновска книжовна школа, т. 7, 619—627.

¹² Тотев, К., Дерменджиев, Е. Разкопки на обект „Некропол—централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново“. — АОР през 2004, С., 2005, с. 295.

¹³ Мавродинова, Л. Стенната..., с. 49

¹⁴ Peić, S. Medieval Serbian Culture. London, 1994, p. 68, 69.

¹⁵ Peić, S. Medieval Serbian Culture. London, 1994, ill. on the p. 90—95; M. Achemasttou — Potamianou. Byzantine Wall-Paintings. Athens, 1994, ill. 84—87.

Обр. 11. Стенописни
фрагменти от третото
стенописване на
църквата

в случая водни струи, вероятно от композиция, която включва някакъв воден басейн и скални брегове, каквато например е сцената „Кръщение Христово“, „Христос укротява бурята“ и пр. При повечето от тези фрагменти добре се вижда отдолу живописиста от друг период с преобладаващи кармин, цинобър, кафяв и охров цвят. От това следва изводът, че освен липсата на грундова изолация, новата живопис, изглежда, не е точно повтаряла образите и композициите от долния слой.

За образите от това второ живописване съдим единствено от три малки фрагмента, изглежда, от едно и също лице. За съжаление те са разпокъсани и от централната част е запазена само долната половина на носа с горната устна. За разлика от другия образ, от първия живописен слой, тук карнацията е розова с бели бликове и кафявочервеникав контур на отделните детайли. На повредените участъци се виждат охровозелени нюанси от долния пласт. Характера на живописиста с преобладаващ розов цвят на лицата наблюдаваме при няколко групи фрески, постъпили от разкопки, фрагментирият характер на които все още не позволява да се изградят сигурни критерии за датировка.

На друг фрагмент ясно личи изображението на свещ, вероятно от композиция с фигури, носещи свещи, каквато например е сцената Въведение Богородично. Такива големи свещи, украсени по идентичен начин, виждаме в композицията „Въведение Богородично“ от манастирите Протатон (1290 г.) и църквата „Св. Йоаким и Ана“ в манастира Студеница (1313—14г.)¹⁶, както и в сцената „Предателството на Юда“ в църквата „Св. Апостоли“ в Печ, датирани в края на XIII в.¹⁷ При разглежданите фрагменти впечатление прави почти пълното отсъствие на горните части на фигурите. Липсват нимбове и образи, факт, който подсказва, че още преди разрушаването на стенописите фреските от горните зони вече са били унищожени. Вероятно те са били изваждани заедно с камъните от зидарията и изчуквани от тях, за да може камъкът да се използва повторно.

От самостоятелните изображения на прави светци, които са заемали първия регистър на църква №19, са оцелели фрагменти с дипли от различни облека и ризници на светци-войни. Сред познатите досега войнски изображения от останалите трапезишки църкви няма запазен войн с подобна ризница, каквато е тази, открита в църква № 19. Ризницата е плетена, като отделните халки са очертани с черен контур върху кобалтовосин фон, изпъстрен с цветни петна. Начинът, по който е представена плетката, напомня войнските доспехи на св. Меркурий от църквата „Богородица Космосотира“ във Ферес от втората половина на XII в., св. Георги от църквата „Св. Безсребърници“ в Костур (1180 г.)¹⁸, на войниците от сцените „Носене на кръста“¹⁹ и „Разпятие Христово“ от Боянската църква²⁰, ризницата на войника от сцената „Св. Никола спира меча на палача“ от църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (XIV в.)²¹, както и на някои войници от календарните сцени на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново (XIV в.)²² и др.

При друга група фрагменти от същия период върху бял фон с червен цвят са очертани растителни орнаменти, тип повлек, най-вероятно от изображението на разцъфнал кръст, разположен на страниците на входовете

¹⁶ Acheimastou-Potamianu, M. Greek Art. Byzantine wall-paintings. Athens, 1994, ill. 106, ill. 119.

¹⁷ S. Petkovic, S. Op. cit., p. 68.

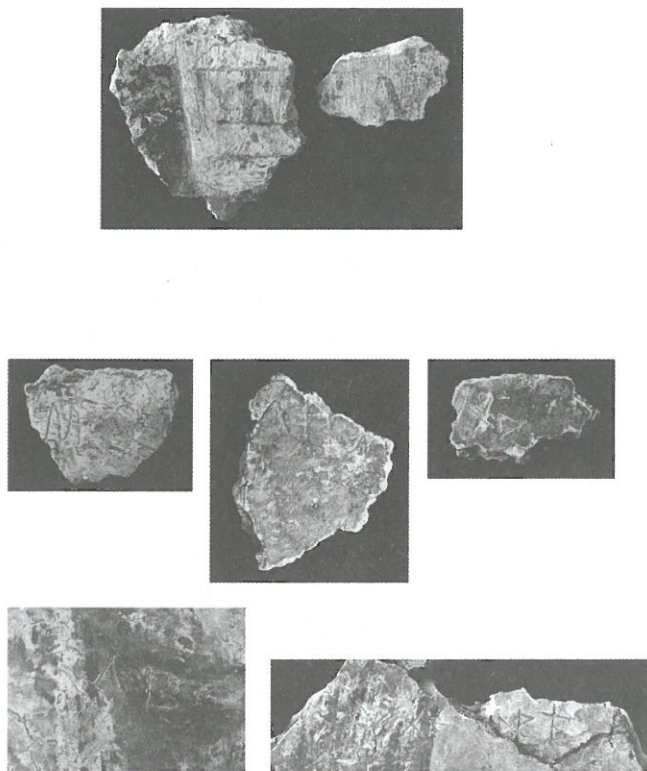
¹⁸ Pelekanidis, S., Chatzidakis, M. Kastoria, Athens, 1985, p. 75; M. Acheimastou-Potamianu. Op.cit., ill. 29, 46.

¹⁹ Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 46, 47.

²⁰ Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 48, 51.

²¹ Мавродинова, Л. Цит. съч., ил. 76.

²² Тотев, К. Стенописният календар от царската църква „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. — Сб. „Средновековно Търново — археологически проучвания“, В. Търново, 2004, обр. 18.

Обр. 12. Фрагменти с букви и графити от църква № 19.

или върху някой пиласър. Същият повлек, развиващ се от основата на кръст, е познат от стенописната декорация на църква № XIII, както и върху покълната даперия по северната стена на притвора в църква № XIV на Трапезица²³. Подобно е изображението на разцъфнал кръст и по страниците на апсидата на Боянската църква, но изпълнението е в друг колорит. Възможно е с такъв орнаментален фриз да е украсена рамката около вход или някое друго декоративно пространство от интериорните стени на новооткритата църква на Трапезица. Фризова рамка с този орнамент е изписана, например, около вратата на южната стена на нартекса на църквата в манастира Сопочани от 70-те години на XIII в.²⁴

Не е малък броят на стенописните фрагменти, върху които са представени златосърмени кантове от дрехи, общити най-често двуредово, с перли. Тази украса е широко разпространена през Средно- и Къснови-

²³ Димов, В. Цит. съч., с. 125, Обр. 80; с. 155, Обр. 119.

²⁴ Djurić, V. Sopoćani. Leipzig, 1967, S. 39–43.; S. 232, ill.; Peić, S. Medieval Serbian Culture, p. 8, ill.

зантийския период. С такива кантове са обточени одеждите на светите равноапостоли Константин и Елена, св. Екатерина, св. Варвара, св. Неделя и други светци и светици, набедрениците на архиепископи, църковни книги и, разбира се, богатите одежди и диадемите на ктиторите. Тези фрагменти отнасяме към втория живописен слой, тъй като върху тях се наблюдават положени цветове от третия слой, а на протритите места се виждат малки участъци от първия живописен слой.

Към втория живописен слой се причисляват и няколко фрагмента, върху които са изписани с черна боя на бял фон букви. Въпреки че боята е протрита, добре се различават буквите М, Ъ и А и Т(?) от надпис на български език. На единия фрагмент, след лигатурно свързаните знаци М и Ъ е отбелязана и точка. Такава точка има и преди буквата А на другия фрагмент. Изглежда, запазените букви не са от текст върху свитък, тъй като пропорциите им са доста едри. От друга страна, ясно се виждат точно очертаните графии на редовете и междуредията, което подсказва, че текстът е официален и би могъл да бъде и част от ктиторския надпис на църквата.

От последния, трети слой, са запазени няколко основни групи фрагменти, включващи дипли от различни дрехи, дясната част от фигура на светец, запазена до кръста, части от природни пейзажи, рамки и бордюри от вътрешни и външни ъгли и разделителни пояси на отделните изображения. Успяхме да обособим и друга една група стенописни фрагменти, върху които са очертани графити. Това са буквени знаци от българската азбука: М, Л, Н, В, Р, Ъ, Ж, които за съжаление не можем да свържем с конкретни думи. Кога точно са чертани тези графити, не може да се каже, тъй като църквата е функционирала със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно се е разрушавала, без да има данни за опожаряване или насилствено събаряне²⁵.

В случая е от значение, че освен в цокълния регистър се разграничиха трите живописни слоя и в горните пояси на църковния интериор. Първият се отличава с почти акварелно звучене въпреки многопластовото нанасяне на боите и линейно очертаване на форми и украса. От този слой е запазено лице на архангел, ръка и орнаментална украса. Живописиста от втория слой се характеризира с меки, пастелни преходи между сянката и светлината и ярка орнаментална украса. От този период са запазени фрагменти с изображение на свещ, ризница, лице, части от одежди, детайли от природни пейзажи и др. Декоративните елементи — дрехи, корнизи и др. на много от тези фрагменти са идентични с Боянските фрески (1259 г). От третия живописен слой различаваме части от дрехи с характерни

²⁵ К. Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилюев, П. Цит. съч., с. 614.

дипли, чийто обем е постиган чрез неколкостепенно разбелване до чисто бял тон. Запазени са части от водни басейни, скални масиви, архитектурен декор, изградени в маниера на Палеологовата живопис от XIV в.

Независимо от фрагментирания характер, относителната хронология на фреските от различните слоеве може да се определи по следния начин. Най-ранната живопис е от самото начало на XIII в. Вторият слой се отнася около средата и втората половина на XIII в., а последният, трети слой е полаган към средата или втората половина на XIV в. Предложените датировки са направени най-вече въз основа наблюденията на технологията и стила на живописните фрагменти и се подкрепят от археологическия материал и монетите, открити при разкопките на църква № 19.

Стратиграфските наблюдения, археологическите материали, монетите и данните от некропола на църква № 19 дават основание да се приеме, че тя е построена най-рано в началото на XIII в. Функционирала е със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно се е разрушавала²⁶.

Новоразкритата църква се намира в североизточния край на централния градски площад на крепостта Трапезица и непосредствено край нея е преминавала главната улица, идваща от Северната порта. На този етап от проучванията археолозите все още не могат да очертаят конкретно картината на архитектурното застрояване около храма и неговото предназначение не е съвсем сигурно. Засега те предполагат, че първоначално църквата е имала гробничен характер. За това подсказват големият притвор, особеното разположение на нейните входове (ориентирани към градския площад) и трите гроба (на възрастни индивиди), вкопани в скалата и разположени в един ред край западната стена на притвора, които могат да се свържат с фамилията на ктитора. След средата на XIII в. и през целия XIV в. храмът явно добива квартален характер²⁷.

²⁶ Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караишев, П. Цит. съч., с. 613.

²⁷ Възможно е в него първоначално да са пазени мощите на някой неизвестен светец-лечител или самата църква да е посветена на него. В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Цит. съч., с. 614.